

розвитку?

Відповідаючи на перше питання, учні вказували, що падіння продуктивності праці як в промисловості, так і в сільському господарстві можна пояснити незацікавленістю працівників в результатах своєї праці. А збільшення чисельності робітників можна пояснити тим, що промисловість все-таки розвивалась, правда, екстенсивним шляхом, тобто не за рахунок впровадження нової техніки та технологій, а переважно за рахунок залучення додаткової робочої сили. Це могло привести до того, що промисловість, розвиваючись екстенсивним шляхом, перебере на себе переважну більшість робочої сили інших галузей народного господарства. Крім того, в суспільстві може виникнути гострий дефіцит робочої сили в інших галузях господарства, що може спричинити глибоку економічну кризу.

Далі вчитель говорить учням, що на початку 80-х рр. XX ст. в країні були майже вичерпані всі резерви робочої сили, яку можна було залучити в промисловість. Таким чином, підводить підсумки вчитель, подальший розвиток країни в межах радянської системи став не-

можливим, і потрібним був негайний перехід до нової економічної системи, яка б ґрунтувалась на інших основах. Однією з таких основ є **конкуренція**. Однак при цьому слід пам'ятати, що можливі різні види конкуренції:

1. У XIX існувала так звана **вільна конкуренція**, коли не було ще монополій, і всі підприємства конкурували між собою. Така конкуренція кінцем приводить до утворення монополій.

2. Конкуренція **монополій з підприємствами-аутсайдерами**, тобто тими, що не входять до складу монополій. В результаті монополія поглинає такі підприємства.

3. Конкуренція **між монополіями**. В результаті монополії або зливаються у ще більшу монополію, або руйнуються.

4. Конкуренція **між підприємствами, що входять до складу монополії**. Таким чином, створюючи нову економічну систему, треба, перш за все, вирішити питання про використання того чи іншого виду конкуренції та її можливі наслідки.

Ігор КОЛЯДА, кандидат істор. наук, Інститут історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова,
Микола ВИГОВСЬКИЙ, доктор істор. наук,
Ніна ЗАГРЕБЕЛЬНА, кандидат істор. наук

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ*

Методи позаурочних занять

Основою повідомлення нових знань на уроці і позаурочних заняттях є живе слово учителя. Воно найсильніше впливає на вихованців. Доступність і емоційність впливу живого слова вчителя посилюється, коли воно підкріплене натуральним, зображальним чи символічним унаочненням, коли форму розповіді обрано у відповідності з віком учнів. Молодші учні більше люблять цікаві бесіди, учні основної школи — аргументовану, багату на факти розповідь, а десятикласники — лекцію. Однак оскільки в заходах позакласної роботи беруть участь учні різних вікових категорій, то бесіди, розповіді й лекції доводиться чергувати, пристосовуючи їх до відповідних тем чи того або іншого складу аудиторії на власний розсуд учителя.

Так, бесіда на занятті — це вид повідомлення нових знань — характеризується тим, що в

процесі його вчитель може спрямовувати учнів на самостійний аналіз фактів, зображень історичної картини з метою вироблення у них потрібних уявлень і понять [1].

Досягають цього постановкою запитань, внесенням поправок до учнівських відповідей тощо. Доцільніше бесіду на гурткових заняттях, під час підготовки до різних позакласних заходів застосовувати в тому випадку, коли учні вже мають про те чи інше явище або історичну подію певні особисті враження, знання, які вчитель ставить за мету розширити, поглибити, або, в разі потреби, спрямувати на повніше використання нових матеріалів чи джерел знань.

Дидакти визначають кілька типів бесід:

- на протиставлення,
- пояснювальна,
- підсумкова.

Цікавою є **евристична бесіда**, що ґрунтується на здобуванні учнями нових знань, на їх поповненні. Психологічним моментом виступає тут радість відкриття. Досвідчений учитель під час бесіди не подає готових знань, а робить

*Продовження. Поч. див. в №3 журналу за 2007 р.

все залежне від нього, щоб «пальма першості» першовідкривачів дісталася учням [2].

Велике місце в розповіді належить мові, її виразності. Учитель має уникати монотонності, поверховості, не забувати про своє ставлення до того, про що йдеться в розповіді [3].

Щоб не знизити уваги вихованців до розповіді, унаочнювати її яскравою картиною чи цікавою колекцією доцільніше після викладу матеріалу.

Розповідь на занятті має тривати не більш як 10—15 хв. Це тим більш стосується розповіді учня.

Отже, розповідь — це коротенька проста доповідь чи навіть лекція, яка часто застосовується в позакласній роботі. До неї треба привчати всіх учнів, а не тільки актив. Вона повинна мати всі елементи продуманого виступу, що складається з вступу, кількох висвітлюваних питань та висновків, які впливають з фактичного матеріалу.

Тематика розповідей може бути найрізноманітнішою, починаючи з давніх періодів історії до сьогодення. Якщо це новий, маловивчений матеріал, розповідь може певною мірою мати характер і наукового реферату.

З лекції і доповіді у позакласній роботі вчителя, яка несе інформаційні і світоглядні функції, починається процес засвоєння історії, головним чином у старших класах та на факультативах.

Якщо вчитель прагне розбудити у вихованців інтерес до історії України, змусити їх думати, то його лекції повинні вести юних істориків до книги. Тільки роздуми приводять до творчості. Ось чому вчителі дедалі частіше звертаються до лекції, доповіді як важливих видів позакласної роботи.

Коротенькі лекції і доповіді під час позакласних заходів можуть робити і учні.

Такі переваги лекції, як оперативність і глибина інформації, можливість лектора чи доповідача відповідати на запитання учнів, здійснювати виховний вплив на них, викликаючи ентузіазм до оволодіння історією України, ставлять її в ряд важливих методичних засобів.

Взірцем є лекції, які відзначаються залізною логікою, цілеспрямованістю та тісним зв'язком з потребами дня. Емоційна пристрасть поєднується в них з суворістю науковою доказовістю. Основною рисою лекторського мистецтва є переконаність. Принциповою основою переконливості лекції, джерелом її сили є достовірність матеріалу [4].

Майстерність лектора полягає в умінні подати складні теоретичні питання в популярній, образній формі. Захопити учнів може той учитель-лектор, який звертає увагу не тільки на зміст, а й на форму викладу.

В досягненні успіху має неабияке значення дохідлива мова і вміле використання своїх нотаток так, щоб більше звертатися безпосередньо до слухачів, бачити їх настрої, вміло його

враховувати. Звичайно, це не стосується учнів-лекторів, які є початківцями.

Досвід цієї роботи приходить з роками напруженої праці. Ясно, що учневі лекцію краще написати і читати. Проте поступово і старшокласники привчаються читати лекції за планом, відриваючись від записів.

Серед лекторів побутує жарт про п'ять «т», без яких нема лектора (труд, талант, такт, терпіння, темперамент) [5]. Дійсно, справжнім працелюбством є лектор-творець, який не заучує тексту і не читає по написаному, а користується живою мовою, в конспект заглядає тільки в окремих випадках, щоб не пропустити важливого матеріалу або не порушити послідовності викладу його.

Загальноновизнаною є важливість продуманого, цікавого початку лекції. Викликає повагу лектор, який самостійно розробляє план, відбирає матеріал і лише після цього буде свою лекцію. Весь необхідний фактаж він тримає в голові, а в аудиторії на очах учнів буде живу лекцію. Це справжній майстер. До цього повинен прагнути кожний учитель, керівник учнівського об'єднання, а також лектор-учень [6].

Дедалі частіше і ширше застосовується в школі під час класних позаурочних занять семінар у позакласній роботі. Сприяє цьому вищий загальний розвиток учнів і прагнення вчителів працювати творчо, відходити від трафаретів. Зрозуміло, що застосовувати цей метод проведення гурткових занять можна лише в аудиторії, що складається з учнів старших класів.

Учитель повинен враховувати, що в семінарському занятті головне у підготовці до нього саме — в складанні продуманого плану до кожної теми, що виноситься на заняття, формулюванні запитань, які розглядатимуться на ньому. Щоб семінар пройшов успішно, мало рекомендувати потрібну літературу [7].

Треба спільно з шкільним бібліотекарем організувати виставку найважливіших книжок, наукової літератури з історії, популярних видань і навіть методичних посібників, які потрібні учням по темі семінару.

Вчитель має розповісти старшокласникам, яка мета семінару, які завдання його учасників, зокрема виступаючих.

Починати слід з порівняно легких тем вітчизняної історії.

З багатьох методів проведення семінарів для учнів найбільше підходить той, що ґрунтується на виступах окремих учнів з повідомленнями, в обговоренні яких бере участь принаймні половина присутніх.

Семінар примушує всіх його учасників добре готуватись до виступів. У цьому основна його перевага перед заняттям—бесідою, заняттям—розповіддю, заняттям—лекцією, де учні частіше бувають у ролі слухачів. Семінар можна порівняти з уроком, але це вища і складніша форма заняття. Тут учень не може залишатися

пасивним, що дуже важливо для процесу засвоєння знань.

На семінарі вступне і заключне слово вчителя обов'язкове.

Однак, виходячи з активності і рівня підготовки учнів, можна надавати заключне слово і учневі [8].

В окремих випадках семінар може бути проведений у вигляді розгорнутої бесіди, дискусії чи заслуховування й обговорення рефератів.

Семінарське заняття привчає школяра більше працювати над книжкою, дає перші навички дослідника, вчить його самостійно ставити і розв'язувати важливі питання з багатьох курсів історії, удосконалює вміння виступати перед товаришами і поповнює лексичний запас та мовну грамотність. У школі цій формі занять належить майбутнє [9].

Посилання:

1. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 47.
2. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 47.
3. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 47.
4. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 48.
5. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 48.
6. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 49.
7. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 50.
8. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 51.
9. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 52.

Загальна характеристика методів роботи з книгою у позакласній роботі

Книжка — одно з найщедріших і найбагатших джерел знань.

За змістом книжки досить умовно можна поділити на художні і наукові [1].

Учнів має цікавити однаковою мірою вся література, особливо — з улюбленого предмета.

Вчитель повинен навчити учнів правильно користуватися книжкою. Насамперед, не можна пускати на самоплив вибір учнем літератури для читання. Вчителі та працівники шкільної бібліотеки повинні подбати про списки рекомендованих видань.

Самостійну роботу над книжкою учневі треба розпочинати з ознайомлення з її **апаратом** — анотацією, змістом, передмовою. Тільки склавши загальне уявлення про характер і зміст видання, можна приступати до читання.

Не треба читати швидко. Вдумливо прочитана книга дасть більше користі, ніж кілька, прочитаних наспіх. Читання вголос рекомендується

під час колективної роботи над книгою [2]. До нього вдаються і тоді, коли вивчають напам'ять вірш чи прозовий текст. У разі читання про себе швидше охоплюється зміст, легше засвоюється і усвідомлюється текст. Опрацьовуючи матеріал вперше, рекомендується вголос закріплювати найважливіші місця, хоч це вже вимога і не обов'язкова [3].

Вдумливе читання — справа творча і нелегка. Правильно зазначав В. О. Сухомлинський, що книжці важко доводиться змагатися з цікавішими і, можна сказати, простішими стежками пізнання й самопізнання, бо дивитися кінофільм — це передусім втіха, задоволення, а читати книжку — насамперед праця, і нерідко праця напружена, нелегка [4]. Але якщо читання хорошої книжки глибоко увійшло в духовний світ школяра, то воно стає творчістю, самовихованням. Вся суть у тому, щоб кожна книжка стала для дитини елементом творчості. А для цього потрібно навчитися конспектувати, робити виписки з книжки, брати з неї науку, а не просто читати.

Конспект — це стислий систематичний виклад прочитаного, в якому застосовуються найважливіші факти, дати, імена, висновки з твору, його суть, ідеї. Конспектувати варто починати відразу, бо нашвидку можна занотувати неістотне, другорядне, а головне пропустити [5].

Записи краще розпочинати тоді, коли читач усвідомить матеріал, збагне основне. Виписки бувають різні: складання легальною плану прочитаного, нотаток, тез; детальне конспектування; цитування, тобто виписка головних думок, які беруться в лапки для наступного використання з посиланням на автора [6].

План — це в основному питання, на які відповідає зміст прочитаного. Він може бути викладений у вигляді заголовків книги. **Тези** — послідовніші, стисліші, категоричніші, але обґрунтовані твердження, в яких відображається суть прочитаного [7].

Робота над книгою має бути систематичною за складеним розкладом. Краще учням опрацьовувати наукову літературу щоденно, відводячи для цього певні години. Не слід читати ночами, коли організм втомлений денними заняттями [8].

Для конспектування прочитаного бажано відвести **спеціальний зошит**, всі виписки тримати в належному порядку. При їх значному накопиченні в старших класах рекомендується комплектування картотеки, щоб нею потім можна було легко користуватися.

Книга для читання з історії. В останні роки вчені і педагоги написали для учнів чимало спеціальних книг на історичну тематику.

В історичних монографіях достовірно відтворено образи лідерів виступів народних мас, полководців, діячів мистецтва і літератури. Автори їх розповідають про місце вченого і художника в суспільному житті, про їх громадянські

у позицію у важкі для батьківщини дні, про опір силам реакції, службу народу.

У книжках документально висвітлюються факти народно-визвольної боротьби. Емоційність викладу в них поєднується з науковістю змісту.

Що стосується давніх епох, то в популярних працях як всесвітньої, так і історії України є домисли, хоч вони й персоніфіковані. В цьому відмінність між книгою для читання і науковою історичною літературою, якій треба віддавати перевагу.

Нариси і оповідання для читання з історії не відбивають повністю змісту навчального програмного курсу, проте вони охоплюють найважливіші аспекти історичного процесу, найважливіші події.

В узагальнених типологічних сюжетних оповіданнях, біографіях історичних діячів і видатних людей минулого розкриваються найтиповіші суспільні явища — епохи і найяскравіші факти з історії України [9].

Школярі можуть широко використовувати науково-популярну літературу для позакласного читання. В той же час — це засіб для організації активної самостійної роботи учнів під час гурткових занять чи дома, для підготовки повідомлень і розгорнутих доповідей на шкільних історичних вечорах.

Мемуари в позакласній роботі з історії. Серед історичної літератури особливе місце належить мемуарам видатних діячів держави, полководців і діячів науки та мистецтва, які відтворюють ті чи інші факти і явища, свідками чи безпосередніми учасниками яких вони були. Мемуари (спогади) можуть охоплювати і розкривати незначні факти, але можуть стосуватися і визначних історичних подій, що вивчаються в школі і якими взагалі цікавляться учні [10].

Цінність мемуарної літератури як історичного джерела полягає передусім у тому, що в ній можуть висвітлюватися проблеми, зовсім не розкриті в науковій літературі чи навіть у документах.

Такими є, зокрема, твори, що показують боротьбу українського народу за відродження Української державності, важелі соціальних рухів мас. В мемуарах детально викладаються факти та безпосередні враження учасників і свідків подій, що допомагає учням зрозуміти конкретно — історичні умови, в яких ці події розвивалися. Вони набагато розширюють кругозір школярів, сприяють конкретнішому сприйманню найрізноманітніших відомостей.

При користуванні цією літературою учнів мають цікавити дані про авторів мемуарів, ступінь обізнаності їх з висвітлюваними історичними подіями. Учитель історії, прочитавши відповідну книжку і ознайомившись з історичною обстановкою її написання за документальними джерелами, повинен звернути увагу юних

істориків на соціальне оточення, в якому він перебував, ставлення його до різних політичних чи воєнних обставин, час написання і видання твору.

Значно поповнять знання учнів з історії Української національно-демократичної революції та періоду громадянської війни, голодомору 1932—1933 рр. спогади, що ґрунтуються на документальному матеріалі людей — свідків цих подій:

Учитель історії має таку літературу всіляко пропагувати нарівні з документальними виданнями, організовувати колективне читання її, проводити читацькі конференції, влаштовувати виставки.

Художня книга залишає слід у дитячому пізнанні, розширює дитячий горизонт, ріднить з позитивними героями, збуджує бажання наслідувати їх, учить любити прекрасне [11].

Учень має засвоїти основні прийоми осмислення порівняно важкого історичного тексту. Здавалося б, вони відомі і нескладні, проте незнання їх нерідко призводить до поверхового читання.

Найпростіший прийом — поставити запитання самому собі і знайти на нього відповідь. Таке завдання нерідко примушує учня перечитати не тільки щойно опрацьований текст, а й попередній.

Складнішими прийомами є поєднання запитань з передбачуваними відповідями (для цього треба володіти вже певною сумою знань), складання короткого плану прочитаного, критичний аналіз прочитаного і його оцінка [12].

В разі механічного заучування матеріал з історії України залишається без логічного зв'язку, проте, без нього не можна обійтись. Заучування тренує пам'ять, допомагає запам'ятовувати цифровий матеріал, дати.

Позакласному читанню і обдумуванню нового тексту заважають сторонні звуки, шуми, розмови, навіть власні думки. Тому важливою передумовою корисного читання є усунення всяких перешкод, що заважають читачеві. Без уважності не може бути знань, у тому числі засвоєних з книжок [13].

Учні треба навчати техніки читання, маючи на увазі, що книжка повинна бути не тільки джерелом готових думок, а й матеріалом для думок власних.

Як зазначалося, книжка, в тому числі художня, є джерелом знань з історії України. Важливо привчити учнів систематично читати. Здебільшого вони це роблять дома, але школа також повинна всіляко розвивати інтерес до книжки. Для цього в практиці навчально-виховної роботи організовуються позакласні читання безпосередньо в школі, під керівництвом учителя [14]. Мета такого заходу — підвищення знань школярів, прилучення їх до читання наукової літератури, вироблення читацьких інтересів, ознайомлення з кращими художніми тво-

рами, розвиток навичок самоосвіти.

Велика роль у цій справі належить учителю історії, який не тільки зобов'язаний допомогти учневі вибрати потрібну книжку, а й навчити його правильно читати, щоб узяти з твору максимум корисного.

Учитель історії має ознайомитися з бібліотечними формулярами і вивчити фактичний стан читання учнями. Це необхідно для керівництва процесом позакласного читання і щоб уникнути перевантаження дітей [14].

У перші дні навчального року вчитель історії повинен дати бібліотекареві список літератури для обов'язкового читання з свого курсу і поцікавитися, скільки книжок з тієї чи іншої теми є в бібліотеці. На особливо популярні видання можна встановити графік видачі їх на руки учням. На наукову книжку треба виділяти часу вдвічі більше. Кращі вчителі встановлюють учням певний мінімум для читання наукової і художньої літератури. Для цього в класі вивішуються анотований список літератури, яку треба прочитати. Список має знаходитися в тому приміщенні, де проводяться заняття гуртка чи інші позакласні заходи. Про це можна розповісти по радіо, повідомити у стінній газеті гуртка.

Не з меншим інтересом старшокласники опрацьовують нову мемуарну літературу. Щоб ще більше активізувати учнів, треба встановити чіткий розклад позакласних читань, під час чи в кінці яких можна давати й історіографічні та бібліографічні огляди новинок з певної проблеми.

Позакласне читання в школі може бути частиною роботи гуртка, товариства чи об'єднання учнів. Закінчувати його доцільно переглядом кінофільму чи театралізованою грою.

Проте читання — не забава. Не можна допускати, щоб воно минало без сліду. Оцінки за активну участь у ньому не поставиш, але є форми контролю, які стимулюють активність учнів. Це — написання відгуку чи рецензії старшокласниками на книжку, яку читали. У відгуках (рецензіях) виявиться не тільки ступінь учнівської уваги, а й розуміння ними теми, знання основного змісту і т. д.

Бажано у відгуку, а особливо в рецензії висловлювати особисті враження учня, думки про прочитане, а хто зуміє спробувати проаналізувати зміст твору, його значення, позиції автора тощо. Це можна зробити за умови, коли учні в процесі читання робитимуть записи, складатимуть плани, в яких передбачать розкриття історичного періоду і подій, діяльності історичних осіб, ставлення автора до них.

Такі самостійні учнівські твори допомагають вчителеві з'ясувати, що з прочитаного засвоюється, а що ні, яка книга учням подобається більше, що треба зробити додатково для розширення їхніх знань з того чи іншого питання.

Ефективним засобом у роботі з книжкою є читацька конференція, яка показує не тільки ступінь засвоєння змісту тієї чи іншої праці, а й привчає учнів до виступів, до самостійного судження про наукову книгу з історії чи історичну белетристику. Добре підготовлені конференції допомагають розгорнути цікаві і повчальні дискусії з багатьох питань історії, збагатити учнівські знання. Особливо важливо, коли вони проводяться у присутності та за участю авторів книжок.

На конференцію можна запрошувати й учнів, які не читали твору. Обговорення книжки в їх присутності спонукає їх бути активними учасниками наступної конференції. Отже, конференція — зручна трибуна для пропаганди книжки.

Починати конференцію юних читачів рекомендується з вступного слова вчителя, який ставить завдання, повідомляє короткий план заходу. Якщо присутній автор, слово надається йому. Потім розпочинаються виступи учнів: одні коротко розповідають зміст книжки, її окремих розділів; інші — подають характеристику героям твору, розповідають про найважливіші події. Старшокласники зупиняються на ідейних мотивах і художніх особливостях книжки, дають повнішу характеристику вчинків героїв тощо. Добре, коли письменник, історик або учитель розкаже про задуми, деталі написання твору, про прототипів, подадуть характеристику історичної епохи, про яку розповідається в книжці. [15].

Посилання:

1. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 51.
2. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 51.
3. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 51.
4. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 52.
5. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 52.
6. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 53.
7. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 53.
8. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 54.
9. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 55.
10. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 55.
11. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 55.
12. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 56.
13. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 56.
14. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 56.
15. Петренко В. «Методика внеклассной работы по истории». — К., 1973. — С. 56.